

УДК 316.64:34: [316.648-044.923] (477)

Т. С. Марусяк

ДЕФОРМАЦІЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: СОЦІАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ ТА ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ

У статті проаналізовано основні теоретичні положення щодо визначення змісту понять «деформації масової свідомості» та «деформації правосвідомості». Розглянуто низку теорій для пояснення чинників та соціального контексту виникнення деформації масової свідомості, а як наслідок, правосвідомості у сучасному українському суспільстві.

***Ключові слова:** деформація, соціальні деформації, деформації масової свідомості, деформації правосвідомості, аномія.*

Постановка проблеми. Згідно з Конституцією, Україна є демократичною, соціальною, правовою державою. Також у законодавстві закріплені принципи верховенства права, захисту прав та свобод людини. Проте під час практичної реалізації цих ідей виникає багато суб'єктивних та об'єктивних умов, що зупиняють чи уповільнюють процеси їх втілення. У структурі свідомості – як масової, так і індивідуальної – розхитуються, слабшають і руйнуються соціальні бар'єри, які функціонально відповідають за стримування криміногенних імпульсів, стоять на заваді вибору з боку індивіда девіантних і кримінальних форм поведінки.

Однією із поширених в науковій літературі пояснювальних моделей, які застосовуються в інтерпретації невдач і труднощів економічних, правових, соціальних реформ в українському суспільстві, є апеляція до певних рис масової свідомості, які означаються із використанням поняття «деформації». Поняття «деформації» сьогодні активно використовується багатьма гуманітарними науками, такими як юриспруденція, психологія, соціологія, для означення поведінки людей, соціальних груп чи стану свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічним основам дослідження правосвідомості присвячені праці вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема Е. Бенфілда (E. Banfield), М. Гертога [Hertogh, 2004, р. 457-481], М. Камерер (M. Camerer) [Camerer, 2006, р. 152-165], Е. Ноель-

Неуманн (E. Noelle-Neumann), П. Евіка (P. Ewick) [Ewick, 1998], С. Сілбі (S. Silbey) [Ewick, 1998], І.Л. Грошева, В. П. Степаненка, А. Бови, А. Гречина, Ю. Дмитрієнка, В. Касьянова, В. Кудрявцева, І. Руценка.

У нашій розвідці під деформаціями правосвідомості ми розумітимемо зміни її стану під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів, за яких у її окремих носіїв, соціальних груп чи у переважної більшості населення формується перекручена картина правової дійсності, тобто цінності, уявлення, настрої, емоції та мотиви поведінки, що можуть призвести до негативних соціальних наслідків [Марусяк, 2011].

Одним з першочергових завдань науковців, а зокрема соціологів постає вивчення механізмів виникнення змін у масовій свідомості, майбутній стан якої і визначатиме напрямок розвитку соціуму. Ми проаналізуємо концепції, які більшою чи меншою мірою здатні пояснити виникнення сучасного стану свідомості, зокрема правової, в українському суспільстві та фактори, що мають найбільший вплив на цей процес.

Метою статті є пояснення чинників та соціального контексту виникнення деформації масової свідомості, а як наслідок, правосвідомості у сучасному українському суспільстві.

Викладення основних результатів дослідження. У соціології широко використовується категорія «соціальні деформації», що означає порушення соціальних норм чи відхилення від них. Цій проблемі присвячена монографія академіка РАН В.Н. Кудрявцева, в якій він визначає причини соціальних деформацій, шляхи їх подолання, а також основні їх характеристики, такі як негативна (деструктивна) направленість, масовість, охоплення ними багатьох або всіх сфер суспільства, їх еволюція та розвиток, поєднання в них стихійного та свідомого начал [Кудрявцев, 1992, с. 13-15]. Соціальні деформації охоплюють соціальні відносини, соціальні інститути, соціальні цінності.

В. Н. Кудрявцев співвідносить поняття деформацій з соціальними відхиленнями і говорить про те, що деформації є ширшим поняттям, ніж просто характеристика вчинків людей, що порушують певні норми, а включає також об'єктивні і суб'єктивні процеси, які самі по собі вчинками не є [Кудрявцев, 1992, с. 16]. Причини соціальних деформацій визначаються станом розвитку виробничих сил, культури, демократичних інститутів, свободи особистості. Це корелює з нашими твердженнями про те, що

правосвідомість зазнає впливу макропроцесів у суспільстві, а отже видозмінюється.

Також автор описує етапи розвитку та вкорінення даних видозмін, серед яких виділяє: 1) появу і наростання дефектів в окремих сферах суспільного життя; 2) розвиток дефектів та відображення їх в масовій свідомості; 3) розширення і відтворення кризових явищ, збільшення сфер їх прояву і перехід до всезагального стану.

Ми вважаємо, що на основі даного підходу можна аналізувати дефекти масової свідомості у конкретному суспільстві, беручи до уваги економічні, політичні, культурні та моральні трансформації.

Вивчення масової свідомості простежується у творчості Е. Дюркгайма, який досліджує колективні уявлення, що є продуктом соціального та містять ідеї, почуття, цінності та є передумовою вчинків. Головним, на думку Е. Дюркгайма, є те, що колективні уявлення не є сумою індивідуальних свідомостей. А цілком новим продуктом, що твориться від їх об'єднання.

Відповідно до цього твердження, масова правова свідомість є якісно новим утворенням, що містить певні властивості індивідуальних правосвідомостей та водночас визначає їх.

Розглядаючи колективні уявлення, Е. Дюркгайм, описує і відображення в них саме правової сфери. Він пише, що злочин полягає у вчиненні діяння, що завдає шкоди дуже сильним колективним почуттям.

Отже, можна зробити висновок, що саме масова свідомість присвоює тому чи іншому діянню ознак злочину та формує міру покарання за його вчинення. Е. Дюркгайм зазначає: «бездоганно чесна людина засуджує найменші свої промахи з тією суворістю, яку більшість людей проявляє щодо діянь, які з більшою підставою відносяться до числа злочинів» [Дюркгайм, 1966, с. 39-44].

Мораль та право змінюються під впливом трансформацій у суспільстві і Е. Дюркгайм зазначає, що часто «злочин є лише передчуттям моралі майбутнього, кроком до того, що належить» [Дюркгайм, 1966, с. 39-44].

Прикладом цього, на нашу думку, може бути визнання в Радянському союзі «спекуляції» як злочинну та переслідування цих людей, натомість в сучасних умовах підприємництво легітимізовано, підтримується і заохочується державою та масовою свідомістю, вважається престижним. Зміни масової свідомості населення України у ставленні до приватної

власності у бік підвищення її легітимності зафіксував, зокрема, В. Резнік [Резнік, 2007].

Ще одним концептом, за допомогою якого можна пояснити деформації масової свідомості є аномія (термін введений Е. Дюркгаймом), що означає свого роду нормативний вакуум, тобто стану, соціальної, в т.ч. нормативної, дезорганізації, коли старі норми вже не мають впливу на індивідів, а нова система ще не сформована. Цей стан виникає в ході економічних трансформацій чи інших соціальних потрясінь.

На думку Р. Мертона, аномія – супутнє явище процесів прискореної соціальної динаміки: періодів політичних, економічних чи технологічних змін, що дисинхронізують соціальну систему і зокрема дисинхронізують масові уявлення про схвалювані цілі і засоби діяльності [Мертон, 1966].

На нашу думку, застосування концепту аномії до аналізу українського суспільства є виправданим, адже воно перебуває у фазі становлення усіх соціальних інституцій, в тому числі економічних, політичних, правових, культурних. Норми, що діяли в Радянському Союзі втрачають свою значимість та роль, натомість нові ще не отримали підтримки масовою свідомістю або ж не змогли стати регуляторами поведінки.

Ці процеси в українському суспільстві описує Є. Головаха, окреслюючи формування феномену «аморальної більшості», який полягає в тому, що моральні норми людської порядності та відповідальності, які регулюють повсякденну поведінку людей та їх взаємовідносини в різних ситуаціях спілкування та діяльності, розглядаються більшістю дорослого населення України як норми поведінки «моральних аутсайдерів». Він зазначає, що у сучасному суспільстві відбувається моральне переродження людей, тобто для них стає можливим людську гідність виразити у матеріальному еквіваленті: «за 10 грн. я цього не зроблю, а за 1000 – зроблю» [Головаха, 2003]. Це може стосуватись і вибору моделі поведінки у правовому полі, коли дилема постане між законністю і особистою корисністю результату чи способу досягнення цілі.

Для подолання цього стану необхідним, на нашу думку, є усвідомлення індивідами необхідності дотримання задекларованих правових норм, що визначають цілі та засоби їх досягнення у всіх сферах суспільного життя та інтеріоризація цих норм у власні цінності та установки.

Аналізу метаморфоз суспільної свідомості присвячене дослідження Ж. Т. Тощенка [Тощенко, 2001, с. 3-15], який цілком слушно, на нашу думку, описує їх походження ще з часів перебудови у зв'язку з економічними та політичними змінами, появою нових стереотипів та моделей поведінки.

Актуальність вивчення видозмін сучасної української масової свідомості підтверджується дуже влучним, на нашу думку, твердженням В.С. Арутюняна про те, що джерелом багатьох негативних явищ є дефекти індивідуальної та суспільної правової свідомості. Ці механізми мають як прямі, так і зворотні зв'язки. Коли індивід спостерігає всезагальну байдужість до розкрадань, бездіяльність офіційних представників держави в сфері захисту майнових інтересів громадян, часте перекладання вини на самого потерпілого, то наслідком цього стає деформація його правосвідомості, втрата віри в допомогу держави. Коли це відбувається в масовому масштабі, то наслідком стає деформація суспільної свідомості та криміналізація суспільства, в якому навіть законослухняні громадяни, не вчиняючи злочинів, байдуже відносяться до вчинення їх іншими. Під дією правового нігілізму відбувається формування нових асоціальних цінностей [Арутюнян].

Такий стан динамічно розвивається в сучасному українському соціумі та формується здебільшого засобами масової інформації та публічними політиками. Сьогодні діалог влади та опозиції зводиться до взаємного обвинувачення у скоєних злочинах, що у деяких випадках набувають загальнодержавного масштабу, та відсутності за це покарання. Телевізійні новини висвітлюють факти незаконного застосування своїх повноважень політиками, працівниками правоохоронних органів, медиками, працівниками освіти і ін., при цьому акцентуючи увагу на їх цинізмі та безкарності. Такий потік інформації і здатен породити відчуття вседозволеності у масовій свідомості, адже коли індивіди не відчують необхідності дотримання законів та можливість уникнення будь-якого виду санкцій, то закон для них втрачає свою силу регулятора поведінки та перетворюється у засіб маніпуляції та досягнення корисливої цілі.

Для пояснення причин виникнення деформації масової свідомості та правосвідомості зокрема, ми також вважаємо за доцільне використати неоінституціональний підхід, а саме напрацювання Д. Норта. Інститути він визначає як «правила гри» (формальні та неформальні) у суспільстві, або

створені людиною обмежувальні рамки, що організують взаємовідносини між людьми. В нашому випадку формальними правилами є законодавчі акти, Конституція, рішення суду та ін., а неформальними – соціальні (в т.ч. моральні) норми, звичаї та «кодекси» поведінки. Ми погоджуємось з думкою Д. Норта про те, що найбільш сталими та соціально підтримуваними є саме неформальні обмеження та правила. Вони швидко передаються у часі та просторі, тобто стають загальноживаними. При цьому більшість з них формується під впливом особистісних, а не суспільних інтересів [Норт, 1997]. Ці правила формують моделі поведінки, що починають переважати у соціумі (при цьому не завжди законні). До прикладу, такими моделями можуть бути виплата зарплати «у конверті», хабарництво, «тіньовий», в тому числі злочинний, бізнес тощо. Ці моделі зрештою стають культурним спадком того чи іншого суспільства на нормою для його членів та діяльності соціальних, в т.ч. правових, інститутів.

Однією із ключових соціологічних праць, необхідних для розуміння характеру і механізмів деформації правової свідомості в сучасному українському суспільстві є праця І. Руценка «Кримінальна революція як соціетальний фактор». На думку І. Руценка, українське суспільство пережило «кримінальну революцію», яка розпочалась з моменту перебудови та розпаду радянського Союзу і триває дотепер. Наслідком її є перетворення криміналітету на публічних, владних «героїв» та «корозія масової свідомості», коли страх, сором, етичні кодекси, високі релігійні та ідеологічні ідеали перестають бути авторитетними при виборі поведінки.

Автор також пропонує чотири сценарії розвитку такого стану речей:

1. Масове недотримання законів та аномія будуть розширюватись і країна перетвориться в зону кримінальної катастрофи.
2. Встановлення напівтоталітарного порядку.
3. Становлення кримінального порядку формою чи субінститутом соціального порядку.
4. Нормативний соціальний порядок під впливом та контролем європейських інституцій [Руценко, 2008].

До загальних причин негативних проявів в українському суспільстві (а у зв'язку зі спільним історичним минулим та схожістю культури ми можемо віднести їх і до інших пострадянських суспільств) можна зарахувати пережитки з минулого в свідомості і поведінці людей (розстановка кадрів по

принципах особистої відданості та родинних зв'язках, протекціонізм і хабарництво), недоліки практичної роботи (розрив між словом і ділом, втрата віри в соціальну справедливість, пасивність та байдужість), запізнення в вирішенні визрілих проблем (показуха).

Висновки. Загалом з'ясування причин прояву деформацій правосвідомості у суспільстві потребує ґрунтовної розвідки, проте, на нашу думку, такими причинами можуть бути:

- по-перше, складна спадщина, що дісталась Україні від радянського минулого, коли діяла непрозора система влади, репресивна судова та правоохоронна система, формальні закони нівелювались та не впорядковували реальних суспільних відносин;

- по-друге, складний перехідний етап утворення української державності з поділом влади, пріоритетом інтересів владних структур та злочинних угруповань, відсутністю чіткої державної політики в сфері освіти і культури, соціально-економічного розвитку та соціально - правового захисту.

- по-третє, сучасний етап, що за умов декларування гуманістичних засад рівності перед законом, верховенства прав і свобод характеризується розмитістю, нечіткістю та частою зміною законодавства, колізією норм, відсутністю прозорості судової, виконавчої влади, ефективних механізмів захисту своїх законних прав. Такий стан поглиблюється бюрократією в органах державної влади, відсутністю чіткого розподілу повноважень у функціональних ланках.

Д ж е р е л а :

Арутюнян В. С. Правовой нигилизм в современной России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.econf.rae.ru/fpdf/article375.pdf>

Головаха Є. І. Феномен «аморальної більшості» // Щоденна всеукраїнська газета «ДЕНЬ». – 2003 . – № 23

Дюркгейм Э. Норма и патология [Електронний ресурс] // Социология преступности (Современные буржуазные теории). – Москва : Издательство «Прогресс», 1966. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Durkheim/Norm_Pat.php

Кудрявцев В. Н. Социальные деформации (причины, механизмы и пути преодоления). – Москва : Ин-т гос-ва и права РАН, 1992.

Марусяк Т. С. Деформації правосвідомості: можливості соціологічного дослідження // Соціальна психологія. – 2011. – № 5 (49).

Мертон Р. Социальная структура и аномия [Электронный ресурс] // Социология преступности (Современные буржуазные теории); перевод с французского Е.А. Самарской; редактор перевода М.Н. Грецкий. – Москва : «Прогресс», 1966. – Режим доступа: http://scepsis.ru/library/id_632.html

Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики; пер. с англ. А. Н. Нестеренко; предисл. и научн. ред. Б. З. Мильнера. – Москва : Фонд экономической книги «Начала», 1997.

Резнік В. Стан соціальної легітимності приватної власності як предмет емпіричного соціологічного аналізу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2007. – № 2.

Рущенко И. П. «Криминальная революция» как социетальный фактор // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 3.

Тоценко Ж. Т. Метаморфозы общественного сознания: методологические основы социологического анализа // Социологические исследования. – 2001. – № 6.

Camerer M. Measuring Public Integrity // Journal of Democracy, 2006. – Vol. 17, № 1.

Ewick P., Silbey S. The Common Place of Law: Stories from Everyday Life [Электронный ресурс]. University of Chicago Press, 1998. – Режим доступа: <http://books.google.com.ua>

Hertogh M. A 'European' Conception of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich // Journal of Law and Society. – 2004. – Vol. 31.

T. Marusiak. Deformations of Legal Consciousness in Modern Ukrainian Society: Social Context and Causes of Occurrence.

The main theoretical principles according to the content of the concepts of «deformation of mass consciousness» and «deformation of legal consciousness» are analyzed in the article. A number of theories for an explanation of factors and social context of deformation of mass consciousness occurrence, as a result of legal consciousness in modern Ukrainian society, are considered.

Keywords: *deformation, social deformations, deformations of mass consciousness, deformations of legal consciousness, anomie.*